

Ortaçağ Dilenci Keşiş ve Gezginci Derviş Topluluklarının Karşılaştırmalı Bir İncelemesi

M. Seyyit Şen*

Öz

XII. asrın sonu ve XIII. asrın geneli itibariyle Avrupa'dan Hindistan'a kadar olan coğrafyada dini ve sosyal hayatta önemli değişimler meydana gelmiştir. Resmi dini otoriteler dışında keşiş ve dervişlerden oluşan topluluklar zuhur etmiş ve Ortaçağ dini hayatında önemli bir konuma yükselmişlerdir. Genel olarak tarihçiler bu tarz dini hareketleri yerel tarzda ele almışlardır. Örneğin, Ortaçağ Avrupa tarihçileri sadece Katolik dünyasındaki dilenci keşiş gruplarına odaklanırken, Ortaçağ İslam tarihçileri de çeşitli derviş toplulukları üzerinde durmuşlardır. Fakat Ortaçağ'da yaşanan dinsel dönüşüm daha genel bir perspektifle ve karşılaştırmalı bir şekilde incelemeyi gerektirmektedir. Dolayısıyla bu makalede Ortaçağ Avrupası'ndaki dilenci keşiş hareketleri ile İslam dünyasındaki gezginci derviş grupları karşılaştırmalı bir şekilde ele alınacak ve benzer yönleri vurgulanacaktır. Böylelikle yerel dinamiklerden ve dini sınırlardan ziyade Ortaçağ'da farklı coğrafyalarda benzer dini gelişmeler yaşandığı üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Dilenci keşişler, gezgin dervişler, Ortaçağ, Avrupa, Yakındoğu.

* Öğr. Gör. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Bursa/ Türkiye, mssen@uludag.edu.tr, orcid.org/0000-0003-2954-7360

A Comparative Study of Medieval Begging Monks and Wandering Dervishes

Abstract

During the end of the twelfth and the thirteenth centuries, there have been important transformations in religious and social life throughout Europe, the Middle East, and India. Apart from official religious authorities, different religious communities including begging monks and wandering dervishes emerged and played important roles in medieval religious and social life. However, historians generally have dealt with this phenomenon locally. For example, while medieval European historians have focused on begging monks in the Catholic World, medieval Islamic historians have worked on dervish communities in the Middle East. Yet, we need to analyze the religious commonalities more broadly. Therefore, in this article, emphasizing common motives and shared trends, I will examine begging monks in Medieval Europe and wandering dervishes in the Islamic World in a comparative way. Thus, disregarding local dynamics and religious boundaries, I will highlight how religious transformations took place in Medieval Europe and the Islamic World in a similar vein.

Keywords: Begging monks, wandering dervishes, Medieval History, Europe, the Near East.

Giriş

Ortaçağ dönemi gerek İslam dünyasında gerekse Hristiyan dünyasında farklı dini anlayışların ve kurumların ortaya çıkması bakımından dinamik bir zaman dilimini oluşturmuştur. Bir taraftan din adamları sınıfı dini hayata yön verirken, diğer taraftan halkın içerisinde gelen ve mistik tecrübeye sahip kimseler insanların manevi dünyasını şekillendirmişlerdir. Ortaçağ dönemi dinsel dünyasıyla ilgili yapılan çalışmalar ise konuyu parçacı bir yaklaşımla ele alıp lokal bölgelere odaklanmakta ve farklı dinlerin kendine has özellikleri üzerinde durmaktadır. Örneğin, Avrupa Tarihi uzmanları genel olarak Ortaçağ Katolik Kilisesi, Katolik Tarikatlar ve heretik olarak anılan diğer dini akımları çalışırken, Ortadoğu Tarihi uzmanları daha çok ulema sınıfı, Sûfî tarikatlar ve heterodoks olarak addedilen derviş grupları gibi konulara odaklanmaktadır. Bu genel yaklaşım tarzının aksine, bazı araştırmacılar ise daha geniş bir perspektiften yola çıkarak Ortaçağ dindarlığını ve dini yapılarını karşılaştırmalı bir şekilde analiz edebileceğimizi vurgulamaktadırlar. Örneğin, Geoffrey Parrinder farklı dünya dinlerindeki mistisizm tecrübesini bize aktarırken¹ Stefen T. Katz mistisizm olgusunun büyük dünya dinleri açısından karşılaştırmalı bir analizini sunmaktadır.² Keza, Karel Werner Hint Mistisizmi'ni diğer dinlerle karşılaştırmalı bir şekilde ele almaktadır.³

Aşağıdaki makaleyi yakından ilgilendirmesi açısından özellikle Clifford E. Bosworth'un Ortaçağ İslam dünyasındaki halkın aşağı tabakası ile ilgili yaptığı *The Mediaeval Islamic Underworld* isimli çalışması dikkat çekmektedir. Bosworth, bu eserinde dilencilik dinini bir misyon olarak birçok dinde (Hint Dinleri, Hristiyanlık ve İslam) yer aldığını belirterek, ermiş olarak anılan meczup insanların (wise fool-fool for Christ) Doğu Hristiyanlığı ve İslam'daki yerini değerlendirmektedir.⁴ Yine, Michael W. Dols Ortaçağ İslam toplumlarındaki

1 Geoffrey Parrinder, *Mysticism in the World's Religions*, Oxford, Oneworld, 1995, p. 3-5.

2 Steven T. Katz, *Comparative Mysticism: An Anthology of Original Sources*, Oxford, Oxford University Press, 2013, p. 3-22.

3 Karel Werner, *The Yogi and the Mystic: Studies in Indian and Comparative Mysticism*, Richmond, Curzon Press, 2005, p. 1-18. Bu tür örnekleri çoğaltmak mümkündür. Diğer örnekler için bk. John Renard, *Crossing Confessional Boundaries. Exemplary Lives in Jewish, Christian, and Islamic Traditions*, Berkeley, University of California Press, 2020; Ilana Friedrich Silber, *Virtuosity, Charisma, and Social Order: A Comparative Sociological Study of Monasticism in Theravada Buddhism and Medieval Catholicism*, Cambridge, Cambridge University Press, 1995; Saeed Zarrabi-Zadeh, *Practical Mysticism in Islam and Christianity: A Comparative Study of Jalal Al-Din Rumi and Meister Eckhart*, London, Routledge, 2018.

4 Clifford Edmund Bosworth, *The Mediaeval Islamic Underworld: The Banū Sāsān in Arabic Society and Literature, Part 1*, Leiden, Brill, 1976, p. 2-4, 20-21.

mezcup insanlara bakış tarzını ele aldığı eserinde kendini İsa'ya adanmış mezcup insanlarla (holy fool-the fool for Christ's sake) cezbe halindeki dervişlerin (müvelleh-mezcup-ukalâ-i mecânîn) karşılaştırmalı bir analizini sunmaktadır.⁵

Bahsedilen çalışmalara paralel doğrultuda, bu makalede Ortaçağ dönemi Katolik dünyasındaki dilenci tarikat gruplarıyla İslam dünyasındaki gezginci derviş topluluklarının karşılaştırmalı bir analizini yapacağız. Gezginci dini gruplar XII. asır sonları ve XIII. asır boyunca Avrupa'dan Hint alt kıtasına kadar geniş bir alanı kapsayan coğrafyaya damga vurmuştur. Dolayısıyla, Ortaçağ'daki bu dinsel değişim ve dönüşümü anlayabilmek adına bu tür dini grupları karşılaştırmalı olarak ele almak önem arz etmektedir. Makalemizde öncelikle Ortaçağ döneminde Hristiyan Batı toplumlarındaki dilenci keşiş gruplarının ortaya çıkışını ve gelişimini irdelleyeceğiz. Sonrasında, Müslüman toplumlarındaki derviş gruplarının zuhurunu ve yaygınlaşmasını inceleyeceğiz. Son olarak, var olan benzerliklerden yola çıkarak Ortaçağ dönemi dinsel hayatında ortaya çıkan bu olguya bütüncül bakmanın önemi üzerinde duracağız.

Hristiyan Dünyasında Gezginci Keşişliğin İlk Tezahürleri

Hristiyanlıkta manastır hayatı ve keşişliğin tarihi miladi III. asrın son dönemleri gibi oldukça eski zamanlara dayanmaktadır. Erken dönem kilise babalarından, İncil'i Latinceye çevirmesiyle bilinen Aziz Jerome (ö. 420) kendi çağındaki Hristiyan dini gruplarıyla ilgili detaylı bilgi vermekte ve Mısır bölgesinde yaşayan üç farklı keşiş topluluğundan bahsetmektedir. Onun tasnifindeki topluluklardan birisi toplu halde yaşayan ve coenobitler (Mısır'ın yerli dilinde sauses) olarak anılan grupken diğeri insanlardan izole bir şekilde çölde yalnız yaşayan ve anchoritler olarak anılan gruptur. Bir diğeri topluluk ise ikili, üçlü gruplar halinde şehirlerde ve kalelerde yaşayan, acayip kıyafetleri olan, güdülerinin peşinde koşan, hiçbir kural tanımayan, yiyeceklerini paylaşma konusunda birbirleriyle kavga eden, garip davranışlar sergileyen ve remoboth olarak anılan gruptur.⁶

Aziz Jerome'un sınıflandırmasına benzer bir sınıflandırma daha sonraki dönemde Hristiyan Batı dünyasında manastırcılığa yön vermesiyle tanınan Aziz Benedict (ö. 547) tarafından yapılmıştır. Manastır hayatını düzenlemek için kaleme aldığı nizam-name niteliğindeki eserde (*Regula Sancti Benedicti*), Aziz Benedict Coenobium-Cenobitler bir baş keşişin gözetiminde ve belli kurallar çer-

5 Michael W. Dols, *Majnun: The Madman in Medieval Islamic Society*, ed. Diana E. Immisch, Oxford, Clarendon, 1992, p. 349-422.

6 Saint Jerome, *Select Letters of St. Jerome*, trans. F. A. Wright, London, William Heinemann Ltd, 1933, p. 134-137.

çevesinde yaşarken, Anachoreta-Anchoritlerin manastırdaki uzun bir eğitimden sonra yalnız başına fakat Tanrı'nın inayetiyle manevi sınavlarına devam ettiklerini belirtmektedir. Yanı sıra, Aziz Benedikt Sarabaitae-Sarabaitlerin bir rehberi olmadan yalnız başlarına hayatlarını sürdürüp dünyaya düşkün bir şekilde yaşarken Gyrovagus-Gyrovaguların gezgin halde yaşayıp, bir manastırdan diğerine gittiklerini ve nefsi arzularının peşinde koşmaktan geri durmadıklarını ifade etmektedir.⁷ Bu gruplardan ilk ikisi Aziz Benedict tarafından övülürken diğer ikisi kural dışı yaşam tarzlarından dolayı eleştirilmektedir. Aziz Jerome'un ve Aziz Benedict'in yaklaşımından keşiş grupları içerisinde farklı meşreplerin ortaya çıktığını ve bunların bir kısmının kural dışı hareket ederek kilise mensuplarını rahatsız ettiklerini anlayabiliyoruz.

Kilisenin öğretileri dışına çıkan keşiş grupları sadece yukarıda zikredilen gruplardan ibaret değildir, zira miladi IV. asrın ortalarında Mezopotamya'da ortaya çıkan ve Euchitler ya da Messalianlar denilen bir topluluğun da hiç bir işle uğraşmayıp gezgin halde yaşayarak yazın sokaklarda yatıp kalktıkları anlatılmaktadır. Kilise babaları tarafından heretik olarak anılan bu gruba dini kuralları hiçe sayma, hulul (Tanrı'nın insanda zuhur etmesi), sapkınlık, ibaha (dini yasakların serbest bırakılması), özgürce cinsellik yaşama gibi suçlamalar yöneltilmektedir.⁸ Bunun dışında miladi V. asırda Suriye'de Aziz Simeon'a (ö.

7 Saint Benedict, *The Rule of Our Most Holy Father St. Benedict, Patriarch of Monks. From the Old English Edition of 1638*, London, R. Washbourne, 1875, p. 16-19. Tasvip edilmeyen keşiş grupları varlıklarını yine de uzun zamanlar korumuşlardır. Örneğin, XIII. asırda yaşayan Thomas of Cantimpré (ö. 1272)'in gezgin keşişleri savunmak için yazdığı bir eser dolayısıyla bu tür gruplar hakkında bilgi sahibi olabiliyoruz. Thomas of Cantimpré eserinde bazı resmi din adamı çevrelerinin keşişleri hurafelerin peşine takılan ve avare bir şekilde dolaşan kişiler olarak tanımladıklarını ve onlara *gyrovagues* dediklerini aktarmaktadır. Thomas of Cantimpré bu şekilde anılmanın bir utanç olmaması gerektiğini düşünmekte, keşişlerin Aziz Pavlus'un misyonunu yerine getirdiklerini ve Azize Meryem tarafından desteklendiklerini düşünmektedir. Ayrıca keşişlerin bir taraftan din adamlarıyla dini ilimleri tahsil edip, manastır hayatında oruç tutup ve bedeni olarak kendilerini disipline ederken diğer taraftan kaba yünden kıyafetler içinde, uzun mesafeler yürüyerek ve halktan ufak bir ekmek parçası dilenerek dini misyonlarını yerine getirdiklerini aktarmaktadır. Thomas of Cantimpré, "Defense of the Mendicants," *Early Dominicans: Selected Writings*, ed. Simon Tugwell, New York, Paulist Press, 1982, p. 133-136.

8 Miladi V. asırda Messalianlar'ın Ermenistan bölgesinde yayılırken miladi VI. asırda Urfa'da popüler hale geldiği, sonrasında fikirlerinin Anadolu ve Avrupa'ya yayıldığı, hatta Balkanlar'da ortaya çıkan Bogomilizm akımını etkilediği ifade edilmektedir. B. Hamilton - J. Hamilton - Yuri Stoyanov, *Christian Dualist Heresies in the Byzantine World, c. 650-c. 1450 Selected Sources*, Manchester, Manchester University Press, 1998, p. 30; Steven Runciman, *The Medieval Manichee: A Study in the Christian Dualist Heresy*, Cambridge, Cambridge University Press, 1947, p. 21-25, 89-93.

459) atfedilen ve Sütuncular (Stylites) olarak anılan bir grup ortaya çıkmıştır. Bu harekete mensup insanlar dini otoriteler tarafından gelen tepkiselliğe rağmen geleneksel manastır yaşamını terk ederek sütün üzerinde yaşamayı adet edinmiş ve aşırı çileci bir yaşam sürdürmüşlerdir.⁹ Sonuç olarak, bu tür anekdotlardan gezginci keşişlerin sadece kilise tarafından kınanmakla kalmayıp aynı zamanda aforoz ve infaz edilme tehlikesiyle yüz yüze kaldıkları anlaşılmaktadır.

Bu noktada manastır hayatının ve keşişliğin ne zaman ve nasıl ortaya çıktığı sorusuna cevap vermek önem arz etmektedir. Miladi III. asrın sonlarından itibaren Mısır'daki çöl babalarıyla ortaya çıkan keşişlik hayatı daha sonra Suriye, Kuzey Afrika ve Avrupa gibi bölgelere yayılmıştır. Keşişliğin neden bu yüzyılda ve Mısır'da ortaya çıktığı ile ilgili farklı iddialar bulunmaktadır. Bazı araştırmacılar keşişliğin kurumsallaşmış Hristiyanlığa bir tepki olarak doğduğunu iddia ederken, diğer araştırmacılar keşişliğin ilk dönem Hristiyan şehitlik değerlerine bir dönüş hareketinden veya paganizme karşı duyulan derin endişeden kaynaklandığını iddia etmektedirler. Ayrıca keşişliğin çileci Yahudi dindarlığının bir devamı olduğunu savunan araştırmacılar bulunduğu gibi III. ve IV. asırlarda Mısır'da ortaya çıkan ekonomik krizin ve vergi vermek istemeyen insanların keşişliğin doğuşunda etkili olduğunu iddia eden araştırmacılar da bulunmaktadır.¹⁰ Konu hakkındaki bilgimiz oldukça sınırlı olduğundan dolayı manastırcılığın kökeni hakkında net bir yargıya varmak zor gözükmektedir. Dini hassasiyetlerin yanı sıra zamanın sosyo-ekonomik koşulları da keşişliğin ortaya çıkışını etkilemiş olabilir. Manastırcılığın ortaya çıkışıyla ilgili kesin bir yargıda bulunmanın zor olduğu bir durumda antinomian (kural dışı) karakterli keşiş topluluklarının ortaya çıkışı ile ilgili konuşmak daha da zor olmaktadır.

Gezginci Keşişliğin Hristiyan Avrupa'da Yaygınlaşması

XII. asır sonları ve XIII. asır boyunca Katolik dünyasında kilisenin denetimi dışında gezginci keşişlik yaygın hale gelmeye başlamıştır, zira bu asırda ilk olarak gezgin vaizlerden oluşan bir grup ortaya çıkmıştır. Fransa'da Robert d'Arbrissel bunun ilk örneklerinden birini oluşturmuştur. Erken dönem yaşantısında Rennes Piskoposluğu'nda Katolik Kilisesi'ne hizmet eden ve Gregoryen reformu destekleyen Robert daha sonra kiliseyle ters düşünce, bütün görevlerini bırakarak Craon ormanında keşiş olarak yaşamına devam etmiştir. Robert etkili vaazları sayesinde etrafında bir takipçi kitlesi oluşturmuştur. Benzer şekilde, Katolik manastır ya-

9 Dursun Ali Aykıt, "Akdenizli Bir Keşiş: Sütuncu Simeon", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 12/2, 2012, s. 81-104.

10 Marilyn Dunn, *The Emergence of Monasticism: From the Desert Fathers to the Early Middle Ages*, Malden, Blackwell Publishing, 2003, p. 1-2.

şamında istediğini bulamayan Bernard de Tiron (ö. 1117) da Craon ormanında inzivaya çekilerek Robert'ın müridi haline gelmiştir. Bu dönemde gezginci vaizlerin yaşam tarzı sıradan insanlardan farklılaşmaya başlamıştır. Örneğin, Robert ve Bernard sadece ormanda topladıkları meyvelerle ve yetiştirdikleri sebzelerle hayatlarını idame ettirmişlerdir. Robert pejmürde kıyafetler giymiş, uzun sakal bırakmış ve yalın ayak dolaşmıştır. Bernard ise mütevazılık adına eşeğe binmiş, üstünde kaba kıyafetlerle ve çıplak ayakla dolaşmıştır. Bernard vaazları sırasında İsa'nın çilesine ortak olmak adına gözyaşı dökmüş ve ağlamaktan elbiseleri ıslak bir şekilde gezmiştir. Gezgün vaizlerin konuşmalarından etkilenen halk ormanda onları ziyaret etmiş ve kadınlı erkekli gruplar halinde gezgün vaizlere eşlik ederek onlardan dua ve bereket beklemişlerdir.¹¹

Bu dönemde ortaya çıkan gezginci keşişlerden bir diğeri Keşiş Henry olmuştur. Henry XII. asrın ilk yarısında Fransa'nın Le Mans, Poitiers ve Bordeaux gibi şehirlerinde birkaç müridiyle beraber yırtık pırtık elbiseleriyle, yalın ayak ve haç şeklindeki asasıyla dolaşarak halka etkili vaazlar vermiş, kilisenin otoritesini ve koymuş olduğu dini kuralları eleştirmiştir. 1135 yılındaki Pisa Konsili'nde kilise tarafından yargılanmış, üç görüşünden dolayı sapkınlıkla suçlanmış ve suçlamlardan kurtulmak için kendisinden gezginci vaizliği bırakması ve bir manastırda yaşaması istenmiştir. Pierre de Bruis gezginci keşiş hayatını tercih eden bir diğeri şahıstır. Fransa'nın Embrun bölgesinde bir köy rahibi olarak görev yapmakta iken, 1119 yılında görevinden alınmıştır. Bunun üzerine Fransa'nın güneybatısındaki şehirleri gezerek halka etkili vaazlar vermeye başlamıştır. Pierre kilise tarafından dinin yasaklarını mubah görmekle, halkı günaha teşvik etmekle suçlanmıştır. En son 1139-1140 yılında Saint-Gilles'de halkı haçlarını yakmaları için ikna etmeye çalışırken, muhalifleri tarafından ateşte yakılarak öldürülmüştür.¹² Bu örneklerden yola çıkarak XII. asırdan itibaren Avrupa'da Katolik Kilise'nin dini anlayışından memnun olmayan bazı kimselerin gezgün bir halde etkili vaazlarda bulunmaya başladığını, bu durumdan rahatsız olan kilisenin ise bu tür din adamlarına baskı yaparak onları pasifize etmeye çalıştığını söyleyebiliriz.

Bu tür tekil keşiş örneklerinden sonra kiliseye tepki gösteren daha büyük keşiş grupları ortaya çıkmaya başlamıştır. Örneğin, Valdoculuk veya Lyon'un Fakirleri hareketi 1170'li yıllarda Güneydoğu Fransa ve Kuzey İtalya'da fakirliği ve gezgün vaizliği ön plana çıkaran bir tarikat olmuştur. Hareketin kurucusu olarak anılan Lyonlu Petrus Valdo zengin bir ailenin çocuğu iken, dünyevi işlerden

11 Malcolm Lambert, *Medieval Heresy: Popular Movements From the Gregorian Reform to the Reformation*, Oxford, Blackwell Publishing, 2002, p. 48-49.

12 a.g.e., p. 52-55.

vazgeçerek hayatını dine adanmıştır. Gezgin vaizlik yapmış, sadakalarla hayatını devam ettirmiştir. Durumundan memnun olmayan kilise temsilcilerine karşı Roma'ya gidip kilisenin onayını almaya çalışsa da 1215 yılında kilise tarafından Valdoculuk heretik bir akım olarak kabul edilmiştir.¹³

XIII. asırda çileci dini anlayışı ön plana çıkaran bir diğer grup Özgür Ruh Kardeşliği'dir (Brethren of the Free Spirit). Özgür Ruh Kardeşliği ilk olarak 1261 yılında Güney Almanya'nın Swabia bölgesindeki bazı manastırlarda zuhur etmiştir. Bu grup herhangi bir manastır kuralına uymaksızın özgür bir ruhla (in the freedom of the Spirit) Tanrı'ya hizmet edilebileceğini iddia etmiştir.¹⁴ Ayrıca malsız ve mülksüz bir yaşamı tercih etmiş, "Tanrı aşkına ekme!" diyerek dilenmiş, yırtık pırtık kıyafetler içerisinde dolaşmış ve gittikleri yerlerde kilisenin faaliyetlerini engelleyerek halka karşı etkili vaazlar vermişlerdir. Özgür Ruh Kardeşliği hareketi özellikle kentli ve evlenmemiş veya dul kadınlara hitap etmiştir. XIII. asırda savaşlarda çoğu erkeğin ölmesinden ve dini sınıf içerisinde yer alan erkeklerin de bekârlık yemini etmesinden dolayı kadın sayısı erkek sayısının üzerinde kalmıştır. Kırsalda yaşayan kadınlar genelde tarımda istihdam edilirken şehirli aristokrat kesimde yaşayan evlenmemiş veya dul kadınlar Özgür Ruh Kardeşliği hareketi içerisinde yer bulmuşlardır.¹⁵

Özgür Ruh Kardeşliği Augsburg'da yaygın hale gelmiş, Köln ve Basel gibi yerlerde de görülmüştür. Katolik Kilisesi nihayetinde harekete geçerek 1307 yılında Köln'de toplanan yerel bir konsilde gezici olarak yaşayan Özgür Ruh Kardeşliği'ne mensup bireylere yasak getirmiştir. Köln başpiskoposu bu tür kişilerin herhangi bir kurala bağlı olmadan yaşamaları, fakirlik içerisinde gezerek dilenmeleri, Dominican ve Franciscan gruplarının aksine heretik görüşler yaymaları, kilisenin talep ve kurallarına karşı gelmeleri dolayısıyla yasağa maruz kaldığını belirtmiştir. 1310 yılında Mainz'deki yerel konsilde yine bunların şehirlerde ve kasabalarda gezerek dilenmeleri, gizli ve açık toplantı yapmaları yasaklanmıştır. Son olarak 1311-1312 yılında toplanan Viyana Konsili'nde kural

13 Gabriel Audisio, *The Waldensian Dissent: Persecution and Survival, c.1170–c.1570*, Cambridge, Cambridge University Press, 1999, p. 10-25.

14 Özgür Ruh Kardeşliği'ne mensup olan insanlar sonraki dönemlerde beghard ve beguine olarak isimlendirilmiştir. Herbert Grundmann, *Religious Movements in the Middle Ages: the Historical Links between Heresy, the Mendicant Orders, and the Women's Religious Movement in the Twelfth and Thirteenth Century, with the Historical Foundations of German Mysticism*, Notre Dame, University of Notre Dame Press, 1995, p. 167.

15 Norman Cohn, *The Pursuit of the Millennium: Revolutionary Messianism in Medieval and Reformation Europe and Its Bearing on Modern Totalitarian Movements*, New York, Oxford University Press, 1970, p. 159-160.

ve otorite tanımayan tavırlarından dolayı Özgür Ruh Kardeşliği grubu üyeleri toplumdaki ve kiliseden men edilmişlerdir.¹⁶

XIII. asırda Avrupa’da ortaya çıkan gezgin keşiş hareketlerinden bir diğeri Havari Kardeşliği’dir (Apostolic Brethren). Hareket 1260 yılında İtalya’nın Parma bölgesinde ortaya çıkmıştır. Okuma yazma bilmeyen Gerard Segarelli Parma’daki Franciscan manastırına girmek istemiş, fakat kabul edilmemiştir. Bu durumda Segarelli, Havarilerin yolundan giderek, beyaz bir elbise ve çıplak ayakla Parma sokaklarında dolaşmaya başlamış ve halkı günahlarına tövbe edip kefaretle ödemesi gerektiğini söylemiştir (penitens agite). Böylece Segarelli karizmatik şahsiyeti etrafında önemli bir kitlenin oluşmasını sağlamıştır. İsa’nın yolundan giderek takipçilerinden on iki tanesini havari olarak belirleyip yetmiş tanesini talebesi olarak tayin etmiştir. Havari Kardeşliği içerisinde yer alan bireyler fakirlik yemini ederek sadece halkın verdiği sadakalarla geçimlerini sağlamıştır. Katolik Kilisesi’nin zenginlik ve refahını reddettiklerinden dolayı 1274 yılındaki II. Lyon Konsilinde Havari Kardeşliği Hareketi yasaklanan gruplar içerisinde yer almıştır. Kilise’nin yasaklamasına karşı gelen bu hareket nihayetinde heretik olarak kabul edilerek üyeleri infaz edilmiştir. Segarelli de ilk önce tutuklanmış, 1300 yılında yakılarak öldürülmüştür. Segarelli’den sonra hareketin başına Fra Dolcino geçmiştir. Bu şahıs dört bölümlü bir tarih anlayışı geliştirmiş ve 1300 tarihinden itibaren yazmış olduğu mektuplar vasıtasıyla Havari Kardeşliği tarikatının Lombardiya ve Toskana bölgelerinde yayılmasına zemin hazırlamıştır. Kiliseye karşı açık cephe almalarından ve kilise cemaatiyle zaman zaman aralarında geçen çatışmalardan dolayı 1306 yılına Papa V. Clemens ise Havari Kardeşliği Hareketi’ne karşı bir haçlı seferi çağırısı yapmıştır. Nihayetinde Fra Dolcino ve etrafındaki kırk kadar takipçisi 1307 yılında yakalanmış, işkence yapıldıktan sonra feci bir şekilde öldürülmüşlerdir. Fra Dolcino’nun ölümünden sonra Havari Kardeşliği Hareketi yavaşla da XV. asra kadar varlığını devam ettirmiştir.¹⁷

XIII. asrın ortalarında Avrupa’da ortaya çıkan ve kural dışı hareket eden bir diğer oluşum Kırbaççılar (Flagellant) Hareketi olmuştur. Perugialı bir keşiş tarafından oluşturulan bu hareket 1260 yılından itibaren Orta ve Kuzey İtalya’da yayılmaya başlamıştır. Bu hareketin ortaya çıkmasında bölgede yaşanan kıtlık ve salgın hastalıklar etkili olmuştur. Kırbaççılar Hareketine mensup keşişler kasaba ve şehirlerde dolaşarak kanatıncaya kadar kendilerini kırbaçlamışlar, aynı zaman-

16 Michael Frassetto, *Heretic Lives: Medieval Heresy from Bogomil and the Cathars to Wyclif and Hus*, London, Profile Books, 2007, p. 138-139; Grundmann, *Religious Movements in the Middle Ages*, p. 170-186.

17 Frassetto, *Heretic Lives*, p. 121-134.

da feryadü figan ederek ve çeşitli dualar yaparak Tanrı'nın inayetini ummuşlardır. İlk başta insanlar kendini kırbaçlayan bu keşişlerin meczup olduklarını düşünerek dalga geçmişler, fakat sonrasında kitlesel olarak bu hareketin içerisinde yer almaya başlamışlardır.¹⁸ Hareket mensupları kendilerini kırbaçlayarak İsa'yı taklit ettiklerini (imitatio Christi) ve onun çilesine ortak olduklarını düşünmüşler, ayrıca kendilerine işkence ederek günahlarından arınacaklarına ve ebedi kurtuluşu elde edeceklerine inanmışlardır. İtalya'da ortaya çıkan Kırbaççılar Hareketi daha sonra Güney Almanya ve Ren civarındaki kasabalarda yayılmaya başlamıştır. Almanya'daki Kırbaççılar Hareketi mensupları daha örgütlü bir yapıya sahip olmuştur, zira kendilerine ait ritüeller, ilahiler ve özel kıyafetler meydana getirmişlerdir. Bu hareketin içerisinde yer alan insanlar liderlerinin ellerinde bulunan ve eskatolojik mesajlar içeren *Semavi Mektup* adlı bir metne dayanarak kıyamet gününün yakın bir zaman diliminde gerçekleşeceğini iddia etmiş ve kilisenin haricinde Kırbaççılar Hareketine katılanların bütün günahlarının bağışlanacağına ve ebedi kurtuluşa ereceğine inanmışlardır. Bu tür inanışlar karşısında Katolik Kilisesi mensubu piskoposlar Kırbaççılar Hareketi mensuplarını aforoz etmekle kalmamış, siyasi otoriteleri bu hareketi bastırmaları için teşvik etmişlerdir. Bu doğrultuda Kırbaççılar Hareketi İtalya ve Güney Fransa'da daha Ortodoks bir çizgide tutum benimsemiş ve Katolik Kilisesi ile olumlu ilişkilere sahip olmuştuk, Almanya'dakiler ise heretik olarak addedilmiş ve devrimci düşüncelere sahip oldukları düşünüldüğünden baskı altına alınmışlardır.¹⁹

1348-1349 yıllarında Avrupa'da ortaya çıkan veba salgınıyla birlikte Kırbaççılar Hareketi tekrar ivme kazanmıştır. 1348 Ağustos'unda Avusturya ve Macaristan'da başlayan hareket 1349 yılında önce Bohemya ve Almanya'ya ulaşmış, arkasından Strasburg ve Flaman bölgesinde yayılmış ve son olarak Londra'da varlık göstermeye başlamıştır. Mesiyaniğin tarafı bulunan bu hareketin mensupları 33,5 gün süren ritüeller gerçekleştirmişler, bu hareketin 33,5 yıl süreceğini ve sonunda gerçek Hristiyanlığın yeryüzüne egemen olacağını iddia etmişlerdir. Papa VI. Clement 1349 yılı Ekim ayında Kırbaççılar Hareketinin yasaklanması için bir çağrıda bulunarak kilise temsilcilerine bu hareketi bastırmaları için teşvik etmiştir. Kilise'nin baskılarına ve çeşitli yargılamalarına rağmen Kırbaççılar Hareketi XV. asra kadar varlığını devam ettirmiştir.²⁰ Sonuç olarak gezginci keşiş

18 Pirooska Nagy - Xavier Biron-Ouellet, "A Collective Emotion in Medieval Italy: The Flagellant Movement of 1260," *Emotion Review.*, 12/3, 2020, p. 135; Gary Dickson, "The Flagellants of 1260 and the Crusades", *Journal of Medieval History* 15/3, 1989, p. 227-267.

19 Cohn, *The Pursuit of the Millennium*, p. 127-131.

20 John Aberth, *From the Brink of the Apocalypse: Confronting Famine, War, Plague and Death in the Later Middle Ages*, London, Routledge, 2010, p. 133-156; Cohn, *The Pursuit of the Millennium*, p. 152-164.

gruplarının bireysellikten kitlesellikçe kayması ve Kiliseye alternatif bir inanç ve ritüel sistemi oluşturması Katolik Kilisesi'nin aşırı tepkisini çekmiş ve Kilise bu tür hareketleri ortadan kaldırmak için yoğun bir çaba göstermiştir.

Gezgin Keşişliğin Dönüşümü ve Enstitüleşmesi

XIII. asırda Avrupa'da dilenci tarikatlarının çoğalması ve kontrol dışına çıkması sonrasında Katolik Kilisesi hareketi geçmiş ve 1274 yılında düzenlenen II. Lyon Konsili'nde bu tür grupları denetim altına almak için bazı kararlar almıştır. Bu kararlara bağlı olarak Kilise Dominican, Franciscan, Karmelit ve Aziz Augustine gibi keşiş gruplarına onay verirken, diğer dilenci tarikatları yasaklamıştır.²¹

Ortaçağ Katolik dünyasını en çok etkileyen dilenci derviş gruplarından birisini Franciscanlar oluşturmuştur. Küçük Keşiş Tarikatı (Ordo Fratrum Minorum) olarak da bilinen Franciscan Tarikatı Aziz Francis'e nispet edilmiştir. 1182 yılında Assisi'de doğan Francis ticaretle uğraşan zengin bir aileye mensup birisidir. Gençliğinde lüks bir hayata sahip olmasına rağmen bazı görümlerden sonra yaşam tarzını terk ederek münzevi bir hayata yönelmiştir. Özellikle Assisi bölgesinde bulunan San Damiano Manastırında İsa'yı çarmıha gerilmiş halde görmesi hayatının dönüm noktasını oluşturmuştur. Bundan sonra ailesiyle sorunlar yaşayınca ailevi bağlarını koparıp Assisi yakınlarında gezgin bir dilenci olarak yaşamaya başlamıştır. Bu esnada Francis birçok kilise ve manastırın tamir edilip onarılmasında görev almıştır. 1208 yılında Azize Meryem Kilisesinde verdiği etkili vaazları sonrasında etrafında bir takipçi kitlesi oluşmaya başlamıştır. Francis'in takipçileri Umbria bölgesinin dağlık kesimlerinde gezgin bir halde yaşamış ve halkı tövbe etmeye ve mütevazı (fakir) bir şekilde yaşamaya davet etmişlerdir. 1209 yılında Francis, takipçilerinin uyması için *Temel Kuralı (Regula Primitiva)* kaleme alarak takipçilerine İsa'nın öğretilerine uymalarını ve onun yolundan gitmelerini tavsiye etmiştir.²² Kaba yünden bir cüppe giymiş ve beline bir kuşak bağlamış ve kendini fakirliğe adanmıştır. Aynı yıl içerisinde Franciscanlar Roma'ya giderek Papa III. Innocent tarafından da resmen tanınmışlardır. 1212 yılında Francis'in vaazlarından etkilenen Assisili Clare tarafından da Fakir Kadınlar Tarikatı (Azize Clare Tarikatı- Ordo Sanctae Clarae) kurulmuştur.²³

Daha sonra Francis Hristiyan ideallerini Ortadoğu bölgesinde yaymak için V. Haçlı Seferi'ne katılmıştır. Haçlılarla birlikte Dimyat'a gelen Francis savaş-

21 Jacques Le Goff, *The Birth of Europe*, Malden, Blackwell Publishing, 2005, p.139.

22 Neslihan Şenocak, *The Poor and the Perfect: The Rise of Learning in the Franciscan Order, 1209-1310*, Ithaca, Cornell University Press, 2012, p. 26.

23 Gert Melville, *The World of Medieval Monasticism: its History and Forms of Life*, Collegeville, Minnesota, Cistercian Publications, Liturgical Press, 2016, p. 206-214.

ta Hristiyanların zor durumda kalmasına binaen Eyyûbî Sultanı Kamil b. Adil (h. 1218-1238) ile bizzat görüşmek istemiştir. Sultan tarafından iyi bir şekilde karşılanan Francis yapılan toplantıda Hristiyanlığı Sultan'a tebliğ etmiş ve onu Hristiyanlığa döndürmek için çabalamıştır. Francis her ne kadar bu amacına ulaşmasa da Eyyûbî sarayında olumlu bir izlenim bırakmış ve 1220 yılı civarında İtalya'ya geri dönmüştür. 1221 yılında ikinci kuralı (*Regula Bullata*) yayınlıyarak Franciscen keşişlerinin nasıl yaşaması, kendilerini nasıl disipline etmesi ve nasıl dini vaaz vermesi gibi konularda daha detaylı kurallar ortaya koymuştur. 1221 ve 1222 yılları arasında İtalya'nın çeşitli bölgelerine seyahatler düzenlemiştir. 1224 yılında mucizevi bir şekilde çarmıh yaraları Francis'in bedeninde zahir olmuştur. 1226 yılında ölen Francis 1228 yılında Katolik Kilisesi tarafından aziz olarak ilan edilmiştir.²⁴

XIII. asrın sonlarına doğru Francis'in takipçileri arasında farklılaşma meydana gelmiştir. Fraticelli veya Ruhani Franciscenler (*fratres spirituales*) denilen bir grup Francis'in yolundan giderek fakirliğe ve izole yaşama sıkı sıkıya bağlı kalırken relaxati veya manastırcılar denilen grup kasabalardaki manastırlarda yaşamaya başlamışlar, kiliseyle irtibat halinde olmuşlar, resmi eğitim kurumları içerisinde yer almışlardır.²⁵

Ortaçağ Katolik dünyasının bir diğer önemli gezginci vaiz tarikatı Dominicenlerdir. Tarikat Guzmanlı Dominic'e nispet edilmiştir. Dominic 1170 yılında İspanya'nın Kastilya bölgesindeki Caleruega kasabasında doğmuştur. Hayatının erken döneminde Palencia'da sosyal bilimler ve teoloji alanında eğitim almış ve sonrasında Osma Katedrali'nde papaz olarak görev yapmıştır. 1203 yılında Dominic arkadaşı piskopos Diego ile diplomatik bir görev dolayısıyla Danimarka'ya gitmekle görevlendirilmiştir. Yolculukları esnasında Güney Fransa'dan geçerken Katolik Kilisesi tarafından heretik olarak kabul edilen Katharlarla karşılaşmışlardır. Danimarka'daki misyonlarını tamamlayıp 1206 yılındaki geri dönüş yolculukları esnasında Papa III. Innocent tarafından Katharları tekrar Katolik Kilisesine döndürmekle görevlendirilmişlerdir. Katharlarla mücadelenin en önemli boyutunun sade kıyafetler giyip, fakirliği ön plana çıkarmak olduğuna karar vermişlerdir. 1207 yılında Katolikliğe geri dönen Katharlı kadınlar için Güney Fransa'nın Prouille kasabasında bir manastır kurmuşlardır. Diego aynı yıl içeri-

24 Melville, *The World of Medieval Monasticism*, p. 214-216. Francis'in hayatının detaylı bir incelemesi için bk. André Vauchez, *Francis of Assisi: The Life and Afterlife of a Medieval Saint*, New Haven, Yale University Press, 2012; Augustine Thompson, *Francis of Assisi: A New Biography*, Ithaca, Cornell University Press, 2012.

25 David Burr, *The Spiritual Franciscans: from Protest to Persecution in the Century after Saint Francis*, Pennsylvania, The Pennsylvania State University, 2001, p. vii-xi.

sinde ölünce Dominic kutsal vaazlarına (*sancta predicatio*) yalnız başına devam etmiştir.²⁶

1215 yılında Dominic altı takipçisiyle birlikte Toulouse şehrinde bir manastır kurmuştur. Manastır yaşamı için Aziz Augustine kurallarını benimsemişlerdir. 1216 yılında Dominic Roma'ya giderek Papa III. Honorius ile görüşmüş, Papa, 1217 yılının başında bir ferman yayınlarak (*Gratiarum omnium*) Dominicen hareketini (ordo praedicatorum-vaizler tarikatı) resmen tanımıştır. Daha sonra Dominic takipçilerinden bir kısmını İspanya'ya bir kısmını da Paris'e teoloji okumak üzere göndermiştir.²⁷ Yine, Papa tarafından Azize Sabina Bazilikası ve Bologna'daki Mascarella Kilisesi gibi İtalya'daki bazı yerler Dominicenlere tahsis edilmiştir. Dominicen Tarikatı Kilise'nin himayesi altında İber Yarımadası, İskandinavya, Macaristan, Polonya, İngiltere gibi birçok bölgeye yayılma imkânı bulmuştur. Dominic 1221 yılında Bologna'da ölmüş, 1234 yılında ise papa tarafından aziz olarak ilan edilmiştir.²⁸ Sonuçta, Katolik Kilisesi Franciscan ve Dominicen Tarikatları vasıtasıyla gezginci keşiş gruplarını kontrol altına almaya çalışmış ve Kilise'nin hedefleri doğrultusunda bu tarikatları yönlendirmiştir.

Gezginci Keşiliği Ortaya Çıkaran Faktörler

Bu aşamada neden XII. asır sonu ve XIII. asırda Avrupa'da bu tür gezginci keşiş gruplarının yaygın hale geldiğiyle alakalı dönemin sosyo-ekonomik faktörleri incelemek faydalı olabilir. Yukarıdaki örneklerde genellikle gezginci keşiş gruplarının ortaya çıkmasında Kilise'nin yozlaşması olgusu ön plana çıkmaktadır. Kilisenin ekonomik durumu yozlaşmanın en temel sebeplerinden birini teşkil etmektedir. Ortaçağ'da feodal bir görünüm arz eden Katolik Kilisesi ekonomik olarak büyük bir zenginliği bünyesinde barındırmıştır. Kilise, Batı Avrupa'daki tarım arazilerinin üçte birine sahip olup halktan onda bir oranında vergi toplamıştır. Yanı sıra vaftiz, kilise törenleri, endüljans vs. hizmetlerden ekstra gelir elde

26 Melville, *The World of Medieval Monasticism*, p. 232-234.

27 Dominicen Tarikatı mensuplarının Paris Üniversitesinde yer edinmesi kolay olmamıştır. Aziz Bonaventure (ö. 1274), 1253 yılında Paris Teoloji Fakültesi'ne dilenci tarikat mensupları olarak kendisinin ve Aziz Thomas Aquinas'ın girmesine karşı çıkanlara karşı gezgin ve dilenci hayat tarzını teolojik düzlemde savunan bir eser kaleme almıştır. St. Bonaventure, *Works of St. Bonaventure: Defense of the Mendicants*, trans. Jose de Vinck - Robert J. Karris, XV, New York, Franciscan Institute Publications, 2010, p. 27-31; Kevin L. Hughes, "Bonaventure's Defense of Mendicancy", *A Companion to Bonaventure* ed. Jay M. Hammond - J. A. Wayne Hellmann - Jared Goff, Leiden, BRILL, 2014, p. 513-514.

28 Melville, *The World of Medieval Monasticism*, p. 234-238. Dominic'in hayatıyla ilgili detaylı bir çalışma için bk. Guy Bedouelle, *Saint Dominic: The Grace of the Word*, San Francisco, Ignatius Press, 1995.

etmiştir. Böylece din adamları sınıfı dini işlerden ziyade dünyevi işlere yönelmiştir.²⁹ Kilisenin yapısındaki bu tür sapmalardan dolayı gezginci keşişlik bağlamında insanlar İsa'nın aslı öğretilerine yönelmek istemişlerdir. Yine, Kilise teşkilatı kendine has bir sınıf oluşturduğundan gezginci keşiş grupları ruhban ve seküler halk sınıfı arasında bir aracı görevi üstlenmişlerdir. Özellikle, kent yaşamında bu olgu oldukça ön plana çıkmıştır.³⁰ Ayrıca, XIII. asırdan itibaren Avrupa ekonomik ve demografik olarak büyüme eğilimi içerisinde olduğundan ticaret ve endüstri gelişmiş, şehirleşme yaygınlaşmış ve halk arasında okuma-yazma bilenlerin oranı da artmıştır. Daha çok kırsal kesim insanına hitap eden Katolik Kilisesi şehirlerde okuma-yazma bilen halk kitlesinin dini ihtiyaçlarını karşılamada yetersiz kalmıştır. Gezginci keşiş grupları kilisenin bu açığını kapatmada oldukça etkin bir rol oynamışlardır.³¹ Dolayısıyla, Avrupa'nın ekonomik ve toplumsal dönüşümü ve Kilise'nin insanların dini ihtiyaçlarını karşılamada yetersiz kalması ve yozlaşması gezginci keşiş gruplarının ortaya çıkıp, yaygınlaşmasına zemin hazırlamıştır. Buraya kadar Ortaçağ Katolik dünyasındaki dilenci keşiş gruplarının tarihsel sürecini inceledik. Bundan sonraki bölümde İslam dünyasındaki gezginci derviş toplulukları üzerinde duracağız.

İslam Dünyasında Derviş Gruplarının Ortaya Çıkışı

Ortaçağ Avrupası'ndaki dini ve sosyal hayatındaki gelişmelere paralel olarak İslam dünyasında da XII. asrın sonu ve XIII. asırda birtakım münzevi bireyler ve çeşitli derviş grupları ön plana çıkmaya başlamıştır. Derviş gruplarının toplumsal kuralları hiçe sayan marjinal yaşam tarzları, aşırı fakirlik ve dünyevilik karşıtı olmaları, resmi dini otoritelerle çatışmaları vs. durumları itibariyle Avrupa'daki keşiş gruplarıyla bazı ortak yönleri bulunmaktadır.

Bireysel Yaşayan Dervişler

XIII. asrın başında Ortadoğu bölgesinde müvelleh olarak anılan ve kural dışı yaşayan münzevi dervişler ortaya çıkmıştır. Kaynaklar müvelleh dervişlerin çoğunlukla Suriye bölgesinde yaşadığını işaret etmektedir. Fakat çevre coğrafyalar da ve hatta Hindistan gibi daha uzak diyarlarda dahi müvelleh dervişlere rastlanmaktadır. Örneğin, Hint coğrafyasında yaşayan müvelleh dervişlerden birisi Sidi Müvelleh'tir. Sidi Müvelleh Sultan Gıyâseddin Balaban (ö. 1287) zamanında

29 Marc Bloch, *Feudal Society*, v. II, London, Routledge, 1989, p. 345-345; Ye. Agibalova - G. Donskoy, *Ortaçağ Tarihi*, İstanbul, Yordam Kitap, 2017, s. 91-94.

30 Le Goff, *The Birth of Europe*, p. 143.

31 C. H. Lawrance, *Medieval Monasticism: Forms of Religious Life in Western Europe in the Middle Ages*, London, Routledge, 2015, p. 220-222.

Delhi’de yaşamış ve pek çok mürit edinmiştir. Bazıları Sidi Müvelleh’in keramet sahibi bir veli olduğunu düşünürken diğerleri onun sihirbaz olduğunu düşünmüşlerdir. Sidi Müvelleh Sultan Celâleddîn Halacî (ö. 1296) zamanında Şeyh Ebû Bekir Tûsî’nin Kalenderî takipçileri tarafından trajik bir şekilde öldürülmüştür.³²

Halk nazarında itibarı olan müvelleh dervişler garip davranışlarından ve farklı yaşam tarzlarından dolayı Sünni ulema tarafından yoğun bir biçimde eleştirilmişlerdir. Özellikle dini emirleri yerine getirmemeleri, pislik içerisinde mezbeleliklerde vakit geçirmeleri ve dilenerek yaşamlarını kazanmaları gibi hususlarda suçlamalara maruz kalmışlardır.³³

Müvelleh dervişlerin yanı sıra Ortaçağ İslam dünyasında meczub, mecnun ve üryan olarak anılan münzevi dervişlere de rastlanmıştır. Bu tür şahısların Tanrı’nın aşkıyla cezbeye geldikleri ve akli melekelerini yitirdikleri düşünülmüştür. Müvelleh dervişler gibi onlar da dini yükümlülüklerini yerine getirmeyip mezarlıklarda veya pis yerlerde yaşadıklarından ulema tarafından kınanmışlardır. Fakat bu tür dervişler halk tarafından saygıyla karşılanıp hayır ve bereket duası için taltif edilmişlerdir.³⁴

Kalenderîlik

Ortaçağ İslam dünyasında kolektif bir hareket haline gelen derviş grupları da var olmuştur. Bu tür grupların içerisinde en geniş tabanı olan Kalenderîliktir. Bireysel anlamda Kalenderîlik X. asra kadar uzansa da bir tarikat haline gelmesi ve teşkilatlanması XIII. asır başlarında yaşayan Cemâleddîn-i Sâvî (ö. 1232)’den sonra olmuştur. Cemâleddîn-i Sâvî çocukluğunu İran’ın Sâve şehrinde geçirdikten sonra Şeyh Osman-ı Rûmî ile beraber bir süre Irak ve Horasan civarında dolaşmıştır. Bu sırada önemli bir topluluk Şeyh Sâvî’nin müridi haline gelmiştir.³⁵ Şeyh Sâvî sonrasında yalnız bir şekilde Şam’a gelmiş ve burada Celâl-i Derguzîni isimli bir zat ile arkadaş olmuştur. Her ikisi bir mezarın içerisinde yarı çıplak bir şekilde, konuşmadan yaşamaya başlamış ve sahradan topladıkları ot-

32 Şeyh Abdu’l-Hakk Muhaddis Dihlevî, *Ahbâru’l-Ahyâr*, haz. Alim Eşref Han, Tahran, Encümen-i Âsâr ve Mefâhiri Ferhenkî, 2004, s. 140.

33 Eyüp Öztürk, *Velilik ile Delilik Arasında: İbnu’s-Serrâc’ın Gözünden Müvelleh Dervişler*, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2016, s. 73-82, 207.

34 a.g.e. s. 82-86. Müvelleh, mecnun, meczup ve üryan nisbeleriyle anılan dervişler için bk. M. Seyyit Şen, “Ortaçağ Dönemi Derviş Topluluklarını Nasıl Kavramsallaştırmalı?”, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, XVII, 2021, s. 422-426.

35 Hatîb-i Fârisî, *Manâkib-i Camâl al-Dîn-i Sâvî*, haz. Tahsin Yazıcı, Ankara, TTK Yayınları, 1999, s. 13-29.

larla yaşamlarını idame ettirmiştir.³⁶ Şeyh Osman-ı Rûmî ve diğer dervişler Şeyh Sâvî'yi bulmak için Horasan'dan çıkıp Şam'a gelmişler ve tekrar şeyhe intisap etmişlerdir. Yanı sıra, Muhammed el-Belhî ve Ebû Bekir el-İsfahânî isimli dervişler de şeyhe tâbi olmuşlardır. Etrafında büyük bir kalabalık oluşunca Şeyh Sâvî Mısır'ın Dimyat şehrine gitmeye karar vermiştir. Dimyat halkı önce Şeyh Sâvî'ye tepki gösterince şeyh mezarlıkta hayat sürmeye başlamıştır. Sonrasında şehrin kadısı mezarlığa gelip şeyhe sorgu sual etmiş, aldığı cevaplardan tatminkâr olunca şeyhe bağlanmıştır. Bir müddet sonra Şeyh Sâvî Dimyat'ta ölmüş ve burada gömülmüştür.³⁷

Şeyh Cemâleddîn-i Sâvî'nin ölümünden sonra Kalenderîlik hızlı bir şekilde Ortadoğu ve Hindistan coğrafyalarında yayılma imkânı bulmuştur. Örneğin, Şeyh Sâvî'nin halifelerinden Ebûbekr-i Niksârî Anadolu'ya gelerek Konya'da bir zaviye kurmuştur. Yine, Kalenderîlik içerisinde değerlendirilen ve Abdalân-ı Rûm olarak anılan dervişler XIV. asırdan itibaren Anadolu'da temayüz etmeye başlamıştır.³⁸

XIII. asırda gezgin halde yaşayan Kalenderî dervişler de ortaya çıkmıştır. Bunlardan birisi Fahreddîn-i Irâkî'dir. Hemedan'da doğan Irâkî, erken yaşlarda Kuran'ı ezberleyip medrese eğitimi almıştır. Irâkî on yedi yaşında iken Hemedan kentine uğrayan Kalenderî grubun içerisinde genç bir oğlana âşık olmuş, sonrasında Kalenderî gruba katılıp Hindistan'a gitmiştir. Multan şehrinde meşhur mutasavvıf Şehâbeddîn es-Sühreverdî (ö. 1234)'nin halifesi Bahâeddîn Zekeriyâyî-yı Multânî (ö. 1262?)'nin müridi haline gelip onun hangâhında yaşamaya başlamış ve yirmi beş yıl boyunca şeyhe hizmet etmiştir. Şeyh Bahâeddîn Zekeriyâyî öldükten sonra halifesi olarak hangâhı yönetse de genç oğlanlara olan meylinde dolayı çeşitli suçlamalara maruz kalmıştır. Irâkî daha sonra Anadolu'ya gelmiş ve Tokat'ta Anadolu Selçuklu Veziri Muînuddîn Pervane (ö. 1277) tarafından yaptırılan hangâhta yaşamıştır. Daha sonra elçi olarak Mısır'da bulunmuş, Memlûk sultanı tarafından iyi karşılanmıştır. Son olarak Şam'a gelmiş ve burada 1289 yılında ölünce İbn Arabî (ö. 1240)'nin türbesine gömülmüştür.³⁹

36 *a.g.e.*, s. 30-34.

37 *a.g.e.*, s. 79-89; Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Süflilik: Kalenderîler -XIV-XVII. Yüzyıllar-*, İstanbul, Timaş Yayınları, 2016, s. 82.

38 Ocak, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Süflilik*, s. 115-117, 137-144.

39 Abdurrahman Câmî, *Tercüme-i Nefahâtü'l-Üns*, çev. Lâmiî Çelebi, İstanbul, 1872, s. 671-674. Ayrıca bk. Orhan Bilgin, "Fahreddîn-i Irâkî," *DİA*, XII, 1995, s. 84-86. Devletşah (ö. 1494-1495?) Şeyh Irâkî'nin Hindistan'a gitmeden Irak'da Şeyh Sühreverdî'ye intisap ettiğini, fakat Şeyh Irâkî'nin genç oğlanlara olan muhabbetinden dolayı Şeyh Sühreverdî'nin onu Hindistan'a gönderdiğini ifade etmektedir. Ayrıca şeyhin 1309 tarihinde öldüğünü belirtmektedir.

Gezgin olarak yaşayan bir diğer Kalenderî dervişi Şah Hızır-ı Rûmî (ö. 1203)'dir. Kalenderî Tarikatı'na mensup bulunan Şah Hızır Hindistan'a geldiğinde Şeyhü'l-İslâm Kutbuddîn Bahtiyar el-Ûşî ile görüşmüş ve onun elinden tarikat hırkası giymiştir. Daha sonra Jaunpur'a gitmiş ve Haripur Sarayında kalmıştır. Bu esnada Şah Kutbuddîn kendisinin müridi haline gelmiştir. Bir süre sonra Şah Hızır, Şah Kutbuddîn'e hilafet vererek Anadolu coğrafyasına geri dönmüştür. Şah Kutbuddîn ise Hindistan'da Kalenderî-Çiştî geleneğini sürdürmüştür.⁴⁰

XIII. asırdan itibaren Hindistan coğrafyası önemli Kalenderî liderlerin yaşadığı bir yer haline gelmiştir. Bu dönemdeki etkin figürlerden birisi Lal Şahbaz Kalender olarak bilinen Osman-ı Merendî'dir. Kırmızı elbiseler giydiğinden dolayı kendisine Lal denilmiştir. Şahbaz lakabını ise pîrinden almıştır. Bazı kaynaklar Lal Şahbaz Kalender'in Cemâleddîn-i Sâvî'nin müridi olduğu iddia ederken diğerleri onun asıl Savi'nin halifesi Şeyh Baba İbrahim'in talebesi olduğunu ifade etmiştir. Kaynaklarda Sultan Balaban'ın oğlu Şehzade Muhammed Kaan (ö. 1285)'in Şeyh Lal Şahbaz Kalender'e karşı büyük bir saygı ve hürmet beslediği aktarılmıştır.⁴¹ Sind bölgesindeki Sehvan'da yaşamış ve orada ölmüştür. Sonrasında şeyhin mezarı popüler bir ziyaret merkezi haline gelmiştir.⁴²

Hindistan'daki önemli Kalenderî önderlerden bir diğeri Hamid Kalender (ö. 1360)'dir. Delhi civarında çocukluğunu geçiren Hamid Kalender, 1327 yılında Tuğluk Sultanı II. Muhammed (ö. 1351) tarafından Müslüman aileler Delhi'den Devletâbâd'a sürülünce, o da gitmek zorunda kalmıştır. Devletâbâd'da iken Burhâneddîn-i Garîb'in müridi olmuştur. 1352 yılında Delhi'ye geri dönen Hamid Kalender, Çiştî Şeyhi Nasîruddîn Mahmud (Çırâğ-ı Dehlî) (ö. 1356)'nin sohbetlerine devam etmiştir. Çırâğ-ı Dehlî bir defasında Hamid Kalender'e kendisini neden bir Sûfî olarak değil de bir Kalender olarak isimlendirdiğini sorduğunda çocukken dilenci Kalenderî grubuyla yaşadığı bir olaydan sonra Şeyh Nizâmuddîn Evliyâ'nın büyüyünce kendisinin Kalenderi olacağını babasına müjdelediğini

Devletşah, *Tezkire-i Devlet Şahî*, UCLA Kütüphanesi, Özel Koleksiyonlar, Koleksiyon 1147, Ms. 496, s. 118-120.

40 Şeyh Abdu'l-Hakk Muhaddis Dihlevî, *Ahbâru'l-Ahyâr*, s. 95; Simon Digby, "Qalandars and Related Groups: Elements of Social Deviance in the Religious Life of the Delhi Sultanate of the Thirteenth and Fourteenth Centuries", *Islam in Asia c. I, South Asia*, ed. Y. Friedmann, Jerusalem, Magnes Press, 1984, p. 84-85.

41 Berenî, *Târîh-i Firûz Şahî*, Kalkuta, 1862, s. 67-68.

42 Müftü Gulam Server Lahorî, *Hazînetü'l-Esfiyâ*, c. IV, Lahor, Mektebe-i Nebeviyye, 1993, s. 79-81; Hakim Feth Muhammed Sehvânî, *Qalandar Namô*, Karaçi, Hükümet-i Sind, 2012, s. 32; Ahmet T. Karamustafa, *Tanrının Kuraltanımız Kulları: İslâm Dünyasında Derviş Toplulukları (1200-1550)*, İstanbul, YKY, 2016, s. 74.

bildirmiştir.⁴³ Bu anekdot Kalenderî dervişlerin kendilerini Sûfilerden ayrı bir grup olarak görmesi bakımından önem arz etmektedir.

Yine, Hindistan’da yaşamış bir diğer önemli Kalenderî lider Ebû Ali Kalender (ö. 1324)’dir. Asıl adı Şerafeddin Panipatî olan Ebû Ali Kalender’in hayatının erken döneminde ilim tahsil ettiği ve riyazetle uğraştığı fakat sonradan cezbe kapılarak bütün kitaplarını suya attığı nakledilmiştir. Hakkında çok fazla bilgi bulunmayan Şeyh Ebû Ali Kalender, bir defasında saç ve sakalı çok uzun hale geldiğinde ulemadan bizzat Mevlânâ Ziyâüddîn Sonâmî bir makasla şeyhin saçını ve sakalını kısaltmış, şeyh ise Mevlânâ Sonâmî’nin elini öperek Şeriât-ı Muhammedî yolunda esir alındığını belirtmiştir.⁴⁴ Ebû Ali Kalender ulema ile gerilim yaşasa da siyasi figürlerle güçlü bağlar kurmuştur. Bir anekdota göre, Delhi Sultanlarından Gıyâseddin Tuğluk (ö. 1325) henüz padişah olmadan önce oğlu Muhammed b. Tuğluk ve yeğeni Firuz Şah Tuğluk ile beraber Şeyh Bû Ali Kalender’i ziyaret etmiş, bu ziyaret esnasında onlara yemek sunulduğunda Ebû Ali Kalender üç padişahla aynı kaptan yemek yediğini belirterek ileride hepsinin sultan olacağını müjdelemiştir.⁴⁵

XIII. asırda tekil Kalenderî liderlerin Hint coğrafyasında görünür hale gelmesinden sonra Kalenderîlik olgusu daha da yaygınlaşmıştır. Sonraki süreçte Kalenderîlik Hindistan’da Celâliyye ve Medâriyye gibi tarikatlarda varlığını sürdürmüştür.⁴⁶ Yine, Kalenderî geleneği gezgin halde yaşayıp dilencilik yapan, temizliğe önem vermeyen ve esrar içen Malang dervişleri arasında da varlığını devam ettirmiştir.⁴⁷ Sonuç olarak, XIII. asırda Şeyh Cemâleddîn-i Sâvî ile beraber kolektif hale gelen Kalenderîlik Ortadoğu coğrafyasına paralel olarak Hindistan’da da yayılmış ve Hindistan’ın önemli derviş gruplarından birisi haline gelmiştir.

Avrupa’daki dilenci keşiş gruplarıyla Kalenderîliği kıyaslayacak olursak, Kalenderî dervişlerin gezginci bir şekilde ve pejmürde bir halde yaşayıp doğadaki otlarla beslenmeleri ya da dilenmeleri vs. hususlar Avrupa’daki dilenci keşişlerle

43 Digby, “Qalandars and Related Groups,” s. 71-72.

44 Şeyh Abdü’l-Hakk Muhaddis Dihlevî, *Ahbâru’l-Ahyâr*, s. 255-256.

45 Şemseddîn-i Sirâc Afif, *Târîh-i Firûz Şâhî*, haz. Mevlevî Vilâyet Hüseyin, Tahran, İntişârât-ı Esâfir, 2006, s. 28; K. A. Nizami, “ABÛ ‘ALÎ QALANDAR”, *Encyclopædia Iranica*, I/3, 1983, p. 258.

46 Karamustafa, *Tanrının Kuraltanımaz Kulları*, s. 76; Zehra Taheri, “Celâliyye,” *DİA*, VII, 1993, s. 258-259; Recep Uslu, “Bediüddin Kutbülmedâr”, *DİA*, V, 1992, s. 327.

47 Katherine Ewing, “Malangs of the Punjab: Intoxication or Adab as the Path to God?”, *Moral Conduct and Authority: The Place of Adab in South Asian Islam*, ed. Barbara Daly Metcalf, Berkeley, University of California Press, 1984, p. 357-371.

(özellikle Sarabaite ve Gyrovague olarak anılan gruplarla) ortak yönlerini oluşturmaktadır. Yine, Kalenderîlerin aşırı fakirlik vurgusu ve her türlü dünyevi arzu-dan feragat etme tutumu Avrupa'daki keşişlerle (örneğin XIII. asırda ortaya çıkan Özgür Ruh Kardeşliği) benzer özellikler arz etmektedir. Ayrıca, Kalenderîler'in genellikle dini kutsalları alaya almakla, şarap içip haşhaş çekerek kötü fiillerde bulunmakla itham edilmeleri,⁴⁸ Hristiyan dünyasındaki bazı keşiş gruplarıyla (örneğin Euchitler ya da Messalianlar) benzer taraflarını meydana getirmektedir.

Haydarîlik

XIII. asırda İslam coğrafyasında zuhur eden derviş gruplarından birisi de Kutbuddîn Haydar'a nispet edilen Haydarîlik tarikatı olmuştur. Tarihi kayıtlarda Kutbuddîn Haydar'ın yaşamıyla ilgili maalesef detaylı bilgi bulunmamaktadır. Kaynaklarda anlatıldığına göre, Kutbuddîn Haydar, İran'ın Horasan bölgesindeki Zâve kasabasında yaşamış ve sonradan devrinin önemli Sûfî liderlerden birisi haline gelmiştir. Zekeriyâ el-Kazvîni (ö. 1283) Kutbuddîn Haydar'ın kerametlerinden bahsederek şeyhin yazın ateşe girme, kışın da karlara belenme gibi bazı hallerinin olduğunu, şeyhin bu tür kerametlerine şahit olan birçok kişinin ve özellikle genç kölemen Türkmenlerin onun müridi haline geldiğini ifade etmiş, ayrıca Moğol istilası 1220-1221 (hicri 617) yıllarında Horasan civarına ulaşınca-ya kadar şeyhin Zâve'de kaldığını belirtmiştir.⁴⁹ el-Makrîzî (ö. 1442) ise İran'ın Tuster şehrinde yaşayan Şeyh Cafer b. Muhammed eş-Şîrâzî el-Haydarî'ye dayanarak Şeyh Kutbuddîn Haydar'ın Nişabur ve Marmah arasındaki bir dağda zaviyesinin bulunduğunu, etrafındaki müritlerine enerji ve dinçlik verdiğinden dolayı kanabis (kinneb) olarak anılan bitkiyi yemeyi teşvik ettiğini ve son olarak şeyhin 1221 [hicri (6)18] yılında öldüğünü söylemiştir.⁵⁰ Yanı sıra, Devletşah Şeyh Kutbuddîn Haydar'ı meczub-i mutlak ve abdalân grubuna mensup bir şahıs olarak ifade etmiştir.⁵¹

Kutbuddîn Haydar öldükten sonra halifeleri Haydarî tarikatını Ortadoğu ve Hindistan coğrafyasında yaymışlardır. Örneğin, Hacı Mübarek Haydarî muhtemelen şeyhi Kutbuddîn Haydar'ın ölümünden sonra Konya'ya gelmiş ve sonrasında Anadolu Selçuklu veziri Tâceddîn (ö. 1238) tarafından Dâru'z-Zâkirîn adlı

48 Osman Turan, "Selçuk Türkiyesi Din Tarihine Dair Bir Kaynak: Fustatul-'Adâle fi Kavâ'idis-Saltana", 60. *Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı*, ed. Osman Turan, Ankara, TTK Yayınları, 2010, s. 553-556.

49 Zekeriyâ el-Kazvîni, *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Beyrut, Dâru Sâdır, s. 382-383.

50 el-Makrîzî, *el-Hitatu'l-Makrîziyye*, haz. Halîl el-Mansûr, III, Beyrut, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1998, s. 226-227.

51 Devletşah, *Tezkire-i Devlet Şahî*, s. 107.

tekkeye şeyh olarak tayin edilmiştir.⁵² Hindistan'da ise Haydarî geleneğini yayan önderlerden birisi Ebû Bekir Tûsî el-Haydarî olmuştur. Şeyh Ebû Bekir Tûsî'nin Şeyh Cemâleddîn Hansûyî ve Şeyh Nizâmuddîn Evliyâ gibi şahıslarla güçlü ilişkisi olmuştur. Delhi'de Cumna Nehri'ne yakın bir noktada tekkesini kurmuş ve Şeyh Cemâleddîn Hansûyî ne zaman Delhi'ye gelse onun tekkesinde misafir olmuştur. Hatta Şeyh Hansûyî ona beyaz şahin diye hitap etmiştir. Şeyh Nizâmuddîn Evliyâ da sık sık onun dergâhını ziyaret edip sema gösterilerine katılmıştır. Şeyh Ebû Bekir Tûsî önemli Sûfî figürlerle güçlü ilişkilere sahip olmasına rağmen bazı şeyhlerle de gerilim yaşamıştır. Örneğin, Şeyh Melik Yar Parran Sultan Balaban zamanında Delhi'de Şeyh Ebû Bekir Tûsî'nin dergâhına çok yakın bir yerde tekkesini kurmaya kalkınca Şeyh Ebû Bekir Tûsî kendi manevi otoritesine bir saygısızlık olarak addettiği bu duruma karşı çıkmıştır. Fakat Şeyh Melik Yar Parran sultanın iznini alınca Şeyh Ebû Bekir Tûsî sessiz kalarak bu durumu kanıksamak zorunda kalmıştır. Yine, Ebû Bekîr Tûsî ve dervişleri Delhi'de hangâh kurarak oldukça şöhret kazanan Sidi Müvelleh'in infaz edilmesinde başat bir rol oynamıştır.⁵³

Haydarî dervişlerinin Hindistan'daki faaliyetleri sonraki dönemlerde de devam etmiştir. Meşhur seyyah İbn Battuta (ö. 1369) XIV. asrın erken döneminde Hindistan'da karşılaştığı Haydarî dervişlerinden bahsetmiştir. Örneğin, bir defasında İbn Battuta Delhi civarındaki Afganpur kasabasına yakın bir yerde konakladığında Haydarî dervişlerine rast geldiğini ve dervişlerin semah yaparken ateş yakıp içlerinde yuvarlandıklarını haber vermiştir.⁵⁴ Yine, İbn Battûta, Kadı Celâleddîn Afgânî'nin Sultan Muhammed b. Tuğluk'a karşı isyan ettiğinde Hint sahilinde bulunan Kinbâya şehrindeki Şeyh Ali el-Haydarî'nin kadiya destek verdiğini, daha sonra sultan tarafından yakalanarak başı kesilmek suretiyle idam edildiğini belirtmiştir.⁵⁵ Ayrıca, İbn Battûta Kûka şehrinde Hızır-İlyas'a nispet edilen bir mescitte şeyhleriyle beraber bir grup Haydarî dervişi gördüğünü ifade

52 Ahmed Eflâkî, *Ariflerin Menkabeleri*, çev. Tahsin Yazıcı, İstanbul, Kabcacı Yayınları, 2011, s. 210.

53 Şeyh Ebû Bekir Tûsî'nin hayatının son dönemi ve ne zaman öldüğü bilinmemekte, fakat Ramazan Ayı'nın yirmisinde şeyhin ölüm yıldönümü *ors* adı altında kutlanmaktadır. Şeyhin mezarı Müslümanlar ve Hindular tarafından saygı görmekte, sıkıntı zamanlarında insanlara su getirdiğine inanılmakta ve kendisine pîr (matka-pot) denilmektedir. Şeyh Abdu'l-Hakk Muhaddis Dihlevî, *Ahbâru'l-Ahyâr*, s. 140-141; Hamid b. Fazlullah Cemalî, *Siyeru'l-Ârifîn*, Delhi, Matbaa-i Ridavî, 1893, s. 67-68; K. A. Nizami, *Some Aspects of Religion and Politics in India during the 13th Century*, Aligarh, Aligarh Muslim University, 1961, p. 287-291; B. Lawrence, "ABÛ BAKR TÛSÎ HAYDARÎ", *Encyclopædia Iranica*, 1/3, 1983, p. 265.

54 İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, çev. A. Sait Aykut, İstanbul, YKY, 2019, s. 182-183.

55 *a.g.e.*, s. 461.

etmiştir.⁵⁶ Bu anekdotlar XIV. asırda Haydarîlerin Hindistan'ın farklı bölgelerinde güçlü bir şekilde tutunduklarının önemli bir göstergesi olmuştur.

Avrupa'daki dilenci keşiş hareketleriyle kıyasladığımızda, Kalenderîler gibi Haydarîlerin de marjinal yaşam tarzına ve kural karşıtı tutumlara sahip olmaları gezginci Hristiyan keşiş gruplarıyla ortak yönlerini oluşturmaktadır. Yine, Haydarîlerin bedeni işkence (self-mortification) ile ruhlarını arındırmaya çalışmaları⁵⁷ özellikle Avrupa'daki Kırbaççılar Hareketiyle benzer taraflarını meydana getirmektedir.

Derviş Topluluklarının Kurumsallaşması

Ortaçağ İslam dünyasında Kalenderîlik ve Haydarîlik gibi kural dışı hareket eden derviş gruplarının yanında kurumsallaşan derviş grupları da bulunmaktadır. Bu durumun en iyi örneklerinden birisini Bektâşî Tarikatı oluşturmaktadır. Hacı Bektâş'a nispet edilen Bektâşîliğin erken dönemleriyle ilgili çok fazla bilgi bulunmamaktadır. *Menâkıbnâme*, Hacı Bektâş'ın bir Yesevî dervişi olarak Horasan'da yaşadığını, daha sonra Anadolu'ya gelip yerleştiğini belirtmiştir.⁵⁸ Âşıkpaşazâde, Hacı Bektâş'ın meczup ve abdal bir derviş olduğunu, kardeşi Mentеш ile birlikte Horasan'dan Anadolu'ya geldiğini, kardeşi Mentеш'in Baba İlyas ayaklanmasına katılıp Sivas'ta öldürüldüğünü, Hacı Bektâş'ın ise bugün Orta Anadolu'da Nevşehir'in Sulucakarahöyük kasabasına yerleşip burada vefat ettiğini ifade etmiştir.⁵⁹ *Menâkıbu'l-Kudsiyye* müellifi Elvan Çelebi Hacı Bektâş'ın Babaî İsyanı'na katılmayı göze almadığını bildirmişken,⁶⁰ Ahmed Eflâkî ise açık bir şekilde Hacı Bektâş'ın Baba Resul'un önemli halifelerinden biri olduğunu ve onun Babaî hareketinin içerisinde yer aldığını belirtmiştir. Ayrıca, Ahmed Eflâkî Hacı Bektâş'ın günlük yaşamında şeriata uymadığı ifade etmiştir.⁶¹ Sonuçta, tarihi kaynaklar, Hacı Bektâş'ın kural dışı hareket eden derviş yönünü ön plana çıkarmakta ve heterodoks olarak anılan Babaî hareketiyle irtibatını vurgulamaktadır.

56 a.g.e., s. 536.

57 Bedeni terbiye etme adına Haydarîlerin özellikle el, boyun ve kulaklarına hatta cinsel organlarına bile demir halkalar taktıkları tarihsel kaynaklarda anlatılmaktadır. İbn Battûta, İbn Battûta Seyahatnâmesi, s. 373.

58 Abdülbâki Gölpınarlı, *Manâkıb-ı Hünkâr Hacı Bektâş-i Velî: Vilâyet-Nâme*, İstanbul, İnkılâp Yayınevi, 2019, s. 10-20.

59 Derviş Ahmed Âşıkî, *Tevârihi Âl-i Osman: Âşıkpaşazâde Tarihi*, haz. Ayşenur Kala, İstanbul, Kamer Yayınları, 2013, s. 319.

60 Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l-Kudsiyye fî Menâsıbi'l-Ünsiyye: Baba İlyas-ı Horasânî ve Sülâlesinin Menkabevi Tarihi*, haz. İsmail. E. Erünsal - Ahmet Yaşar Ocak, Ankara, TTK Yayınları, 2014, s. 268.

61 Eflâkî, *Ariflerin Menkibeleri*, s. 320, 394.

Bektaşılık, Hacı Bektâş'ın ölümünden sonra Trakya'da Bektaşî halifelerinden Seyyid Ali Sultan vasıtasıyla yayılmışken Batı Anadolu'da Hacım Sultan ve Abdal Musa tarafından yayılmıştır.⁶² Yine, Hacı Bektâş kültü, XIV. ve XV. asırlarda yaşayan ve Abdalân-ı Rûm olarak anılan dervişler üzerinde etkili olmuştur.⁶³ Bektaşılık, XVI. asırda önemli bir dönüşüm geçirerek, Balım Sultan (ö. 1516)'ın Hacı Bektâş Tekkesi'nin başına oturmasıyla beraber kurumsallaşmıştır. Ayrıca, Osmanlı Devleti'nin din politikaları sonucu XVI. asırdan itibaren Bektaşılık Anadolu'daki gayr-i Sünnî derviş gruplarını bünyesinde barındırmaya başlamıştır.⁶⁴

XIII. asırda kurumsallaşan önemli derviş gruplarından bir diğeri Hindistan'da ortaya çıkan ve Muînuddîn Hasan el-Çiştî'ye nispet edilen Çiştîyye Tarikatı'dır. Şeyh Muînuddîn Hasan'ın 1142 yılında Sicistan'da dünyaya gelmiş ve burada doğmasından dolayı es-Sicizî nisbesiyle de anılmıştır. Guz Türkleri'nin Sicistan'ı yağmalamasının ardından Şeyh Muînuddîn Hasan, Mâverâünnehir civarında seyahatler yapmış ve Nişabur'da Hâce Osman el-Harunî ile tanışarak onun müridi haline gelmiştir. Sonrasında, Ortadoğu bölgesine seyahatler gerçekleştirerek Abdülkadir Geylanî ve Necmeddîn Kübrâ gibi devrin meşhur Sûfileriyle görüşmüştür. Daha sonra, Şeyh Muînuddîn Hasan Hindistan'a geçerek Lahor'da meşhur Sûfî lider Hucvîrî'nin türbesinde çile çıkarmıştır. Nihayetinde, Ajmer'e yerleşerek birçok mürit edinmiş ve Ajmer'de iken 1236 yılında ölmüştür.⁶⁵ *Sürûru's-Südûr* adlı eserde Sultan Şemseddîn İltutmuş (h. 1210-1235) zamanında Şeyh Muînuddîn Hasan'ın kırk takipçisiyle beraber Delhi'ye geldiği ve buradan Ajmer'e göçtüğü rivayet edilmiştir. Ayrıca, Ajmer'de sultanın da Şeyh Muînuddîn Hasan'ın müridi haline geldiği ve kızını şeyh ile evlendirmek istediği ifade edilmiştir.⁶⁶

Tarihsel referanslardan anlaşıldığı kadarıyla Şeyh Muînuddîn Hasan'ın devrinin hem Sûfî liderleriyle hem de siyasi otoriteleri ile güçlü bağları bulunmaktadır.

62 Rıza Yıldırım, *Hacı Bektaş Veli'den Balım Sultana Bektaşiliğin Doğuşu*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2019, s. 107-112.

63 Ahmet Yaşar Ocak, *Babailer İsyanı: Aleviliğin Tarihsel Alt Yapısı*, İstanbul, Dergah Yayınları, 2020, s. 248-250.

64 Ahmet Yaşar Ocak, "Bektaşılık", *DİA*, V, 1992, s. 373-379.

65 Şeyh Muînuddîn Hasan'ın türbesi ölüm yıl dönümünde hem Müslümanlar hem de Hindular tarafından ziyaret edilen bir mekân haline gelmiştir. K. A. Nizami, "Çiştî", *DİA*, VIII, 1993, s. 342-343; Muhammed b. Mübarek Kirmani, *Siyeru'l-Evliya*, Delhi, Matbaa-i Muhib, 1885, s. 45-48; Hamid b. Fazlullah Cemalî, *Siyeru'l-Ârifîn*, Delhi, Matbaa-i Ridavî, 1893, s. 4-16.

66 Maksud Ahmad Khan, "Surur-us-Sudur wa Nur al-Budur", *Proceedings of the Indian History Congress*, 54, 1993, s. 234-235.

Bu durum, Çiştîyye Tarikatı'nın kurumsallaşması ve siyasi destek bulması noktasında önem arz etmektedir. Bu sayede, Şeyh Muînuddîn Hasan'dan vefatından sonra Çiştîyye Tarikatı onun halifeleri tarafından önce Pencap ve Racpûtana eyaletlerinde yayılmaya başlamıştır. Şeyh Ferîdüddîn Mes'ud (ö. 1265) ve Nizâmuddîn Evliyâ (ö. 1325) zamanında ise tarikat Hindistan'ın her tarafına ulaşma imkânı bulmuştur. Muhammed b. Tuğluk (h. 1325-1351)'un Çiştî önderleri ülkenin farklı bölgelerine gönderme politikası tarikatın genişlemesindeki önemli etkenlerden birisi olmuştur. Fakat Çırağ-ı Dehlî'nin vefatından sonra tarikatın merkezi otoritesi zayıflamış ve taşradaki zaviyeler ön plana çıkmaya başlamıştır.⁶⁷

Çiştîyye Tarikatı pratik olarak Sünniliğin içerisinde yer alıp kurumsal hale gelse de erken dönemlerinden itibaren Kalenderîlik gibi kural dışı hareket eden derviş grupları ile irtibat halinde olmuş ve bu tür grupları bünyesinde barındırmıştır. Derviş gruplarıyla Çiştî geleneği arasındaki etkileşimde bir Kalenderî dervişin Çırağ-ı Dehlî'yi bıçakla yaralaması gibi bazı olumsuz örnekler olmakla birlikte olumlu çizgide gelişen örnekler de bulunmaktadır. Örneğin, Nizâmuddîn Evliyâ'nın müridi haline gelen Kalenderî dervişleri bulunmaktadır. Yine, önemli Kalenderî liderlerden birisi olan Ebû Ali Kalender Çiştîyye Tarikatı'nın bağlısı haline gelmiştir. Yanı sıra, Hamid Kalender (ö. 1366) Çiştî geleneği içerisinde yer almıştır.⁶⁸

Sonuçta, Ortaçağ İslam dünyasında bireysel yaşayan dervişler ortaya çıktığı gibi kolektif hareket eden ve kurumsallaşan derviş grupları da ortaya çıkmıştır. Araştırmacılar derviş gruplarının ortaya çıkışının ve gelişiminin neden XII. asır sonu ve XIII. asrın erken dönemlerinde gerçekleştiğine dair bazı teoremler geliştirmişlerdir. Buna göre, dönem itibarıyla İslam dünyasında siyasi istikrarın olmaması, Haçlı Seferleri'nin ve özellikle Moğol İstilasının getirdiği yıkım, ekonomik zorluklar, açlık-kıtlık ve salgın hastalıklar, insanların huzur ve güven ihtiyacı vs. saikler derviş topluluklarının ortaya çıkıp yaygınlaşmasında önemli rol oynamıştır. Yine, derviş dindarlığı yozlaşmış dini otoritelere ve özellikle kurumsal Sûfliğe bir tepki hareketi olarak ortaya çıkmıştır.⁶⁹ Sonuç olarak, Ortaçağ İslam coğrafyasının sosyo-politik ve ekonomik şartları Katolik Avrupa dünyasındaki benzer şekilde gezgin derviş gruplarının ortaya çıkmasında etkili olmuştur.

67 K. A. Nizamî, "Çiştîyye", *DİA*, VIII, 1993, 343-346.

68 Scott Kugle, "The Chishtiyya", *Routledge Handbook on Sufism*, ed. Lloyd Ridgeon, New York, Routledge, 2021, p. 245.

69 Öztürk, *Velilik ile Delilik Arasında*, s. 51-56; Karamustafa, *Tanrının Kuraltanmaz Kulları*, s. 108-113.

Sonuç

Sonuç olarak, XII. asrın sonu ve XIII. asrın genelinde Avrupa'dan Hindistan'a kadar uzanan coğrafyada dini ve sosyal hayatta önemli değişimler meydana gelmiştir. Yaşanan bu dini değişim yerel dinamiklerin ve dini sınırların ötesinde daha büyük ölçekli değerlendirmeyi gerekli kılmaktadır. Dönem itibariyle hem Hristiyan Avrupa'da hem de İslam dünyasında siyasi ve ekonomik krizler, resmi dini otoritelerin yozlaşması ve dünyevileşmesi, salgın hastalıklar, doğal afetler vs. gibi hususlar insanları alternatif dini tecrübelerle itmiş gözükmektedir. Makalemizde incelediğimiz üzere, Katolik Avrupa'da kilise öğretisinin dışında gezginci vaizler ve dilenci keşiş grupları ortaya çıkarken, İslam dünyasında ise Sünni İslam geleneğinin dışında gezginci derviş grupları zuhur etmiştir. Dervişler ve keşişler arasında yaşam tarzları, alternatif dini bir tecrübe ortaya koymaları, dini-toplumsal kurallara ve dünyevileşmeye karşı çıkmaları, resmi dini otoriteler tarafından dışlanmaları vs. hususlarda önemli benzerlikler bulunmaktadır. Fakat dervişlerle keşişler arasında benzerliklerin vurgulanması bu iki grubun her anlamda aynı olduğu anlamına gelmemektedir, zira dini inanış ve pratikler, dini temsil eden kurumların bu tarz gruplarla mücadele tarzı, kadınların bu tür grupların içerisinde yer alıp almaması vs. hususlar açısından Hristiyan Avrupa dünyasında ve İslam coğrafyasında bazı yerel farklılıklar da bulunmaktadır. Konunun daha iyi anlaşılabilmesi açısından bu alanda daha fazla akademik çalışma yapılması gerekmektedir.

Kaynakça

Abdurrahman Câmî, *Tercüme-i Nefahâtü'l-Üns*, çev. Lâmiî Çelebi, İstanbul, 1872.

Aberth, John, *From the Brink of the Apocalypse: Confronting Famine, War, Plague and Death in the Later Middle Ages*, London, Routledge, 2010.

Agibalova Ye. - Donskoy, G., *Ortaçağ Tarihi*, İstanbul, Yordam Kitap, 2017.

Ahmed Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, çev. Tahsin Yazıcı, İstanbul, Kabcacı Yayınları, 2011.

Audisio, Gabriel, *The Waldensian Dissent: Persecution and Survival, c.1170–c.1570*, Cambridge, Cambridge University Press, 1999.

Aykıt, Dursun Ali, "Akdenizli Bir Keşiş: Sütuncu Simeon", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 12/2, 2012.

Bedouelle, Guy, *Saint Dominic: The Grace of the Word*, San Francisco, Ignatius Press, 1995.

Berenî, *Târîh-i Fîrûz Şahî*, Kalkuta, 1862.

Bilgin, Orhan, "Fahredden-i Irâkî", *DİA*, XII, 1995.

Bloch, Marc, *Feudal Society*, I-II, London, Routledge, 1989.

Bosworth, Clifford Edmund, *The Mediaeval Islamic Underworld: The Banû Sâsân in Arabic Society and Literature, Part I*, Leiden, Brill, 1976.

Burr, David, *The Spiritual Franciscans: from Protest to Persecution in the Century after Saint Francis*, Pennsylvania, The Pennsylvania State University, 2001.

Cohn, Norman, *The Pursuit of the Millennium: Revolutionary Messianism in Medieval and Reformation Europe and Its Bearing on Modern Totalitarian Movements*, New York, Oxford University Press, 1970.

Derviş Ahmed Âşîkî, *Tevârihi Âl-i Osman: Âşîkpaşazâde Tarihi*, haz. Ayşenur Kala, İstanbul, Kamer Yayınları, 2013.

Devletşah, *Tezkire-i Devlet Şahî*, UCLA Kütüphanesi, Özel Koleksiyonlar, Koleksiyon 1147, Ms. 496.

Dickson, Gary, "The Flagellants of 1260 and the Crusades", *Journal of Medieval History*, 15/3, 1989.

Digby, Simon, "Qalandars and Related Groups: Elements of Social Deviance in the Religious Life of the Delhi Sultanate of the Thirteenth and Fourteenth Centuries", *Islam in Asia c. I, South Asia*, ed. Y. Friedmann, Jerusalem, Magnes Press, 1984.

Dols, Michael W., *Majnun: The Madman in Medieval Islamic Society*, ed. Diana E. Immisch, Oxford, Clarendon, 1992.

Dunn, Marilyn, *The Emergence of Monasticism: From the Desert Fathers to the Early Middle Ages*, Malden, Blackwell Publishing, 2003.

Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l-Kudsîyye fî Menâsibi'l-Ünsîyye: Baba İlyas-ı Horasânî ve Sülâlesinin Menkabevî Tarihi*, haz. İsmail. E. Erünsal - Ahmet Yaşar Ocak, Ankara, TTK Yayınları, 2014.

Ewing, Katherine, "Malangs of the Punjab: Intoxication or Adab as the Path to God?", *Moral Conduct and Authority: The Place of Adab in South Asian Islam*, ed. Barbara Daly Metcalf, Berkeley, University of California Press, 1984.

Frassetto, Michael, *Heretic Lives: Medieval Heresy from Bogomil and the Cathars to Wyclif and Hus*, London, Profile Books, 2007.

Hakim Feth Muhammed Shvânî, *Qalandar Namô*, Karaçi, Hükümet-i Sind, 2012.

Hamid b. Fazlullah Cemalî, *Siyeru'l-Ârifîn*, Delhi, Matbaa-i Ridavî, 1893.

Hamilton, B. - Hamilton, J. - Stoyanov, Yuri, *Christian Dualist Heresies in the Byzantine World, c. 650-c. 1450 Selected Sources*, Manchester, Manchester University Press, 1998.

Hatîb-i Fârisî, *Manâkib-i Camâl al-Dîn-i Sâvî*, haz. Tahsin Yazıcı, Ankara, TTK Yayınları, 1999.

Hughes, Kevin L., “Bonaventure’s Defense of Mendicancy”, *A Companion to Bonaventure* ed. Jay M. Hammond - J. A. Wayne Hellmann - Jared Goff, Leiden, BRILL, 2014.

Gölpınarlı, Abdülbâki, *Manâkib-ı Hünkâr Hacı Bektâş-i Veli: Vilâyet-Nâme*, İstanbul, İnkılâp Yayınevi, 2019.

Grundmann, Herbert, *Religious Movements in the Middle Ages: the Historical Links between Heresy, the Mendicant Orders, and the Women’s Religious Movement in the Twelfth and Thirteenth Century, with the Historical Foundations of German Mysticism*, Notre Dame, University of Notre Dame Press, 1995.

İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, çev. A. Sait Aykut, İstanbul, YKY, 2019.

Karamustafa, Ahmet T., *Tanrının Kuraltanımaz Kulları: İslâm Dünyasında Derviş Toplulukları (1200-1550)*, İstanbul, YKY, 2016.

Katz, Steven T., *Mysticism and Religious Traditions*, Oxford, Oxford University Press, 1983.

_____, *Comparative Mysticism: An Anthology of Original Sources*, Oxford, Oxford University Press, 2013.

Kugle, Scott, “The Chishtiyya”, *Routledge Handbook on Sufism*, ed. Lloyd Ridgeon, New York, Routledge, 2021.

Lambert, Malcolm, *Medieval Heresy: Popular Movements From the Gregorian Reform to the Reformation*, Oxford, Blackwell Publishing, 2002.

Lawrance, C. H., *Medieval Monasticism: Forms of Religious Life in Western Europe in the Middle Ages*, London, Routledge, 2015.

Lawrence, B., “ABŪ BAKR TŪSĪ ḤAYDARĪ,” *Encyclopædia Iranica*, I/3, 1983.

el-Makrîzî, *el-Hitatu'l-Makrîziyye*, haz. Halîl el-Mansûr, I-IV, Beyrut, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1998.

Le Goff, Jacques, *The Birth of Europe*, Malden, Blackwell Publishing, 2005.

Maksud Ahmad Khan, "Surur-us-Sudur wa Nur al-Budur", *Proceedings of the Indian History Congress*, 54, 1993.

Melville, Gert, *The World of Medieval Monasticism: its History and Forms of Life*, Colledgeville, Minnesota, Cistercian Publications, Liturgical Press, 2016.

Muhammed b. Mübarek Kirmanî, *Siyeru'l-Evliya*, Delhi, Matbaa-i Muhib, 1885.

Müftü Gulam Server Lahorî, *Hazînetu'l-Esfiyâ*, I-IV, Lahor, Mektebe-i Nebeviyye, 1993.

Nagy, Piroska-Biron Ouellet, Xavier, "A Collective Emotion in Medieval Italy: The Flagellant Movement of 1260", *Emotion Review*, 12/3, 2020.

Nizami, K. A., "ABÛ 'ALÎ QALANDAR," *Encyclopædia Iranica*, 1/3, 1983.

_____, "Çiştî", *DİA*, VIII, 1993.

_____, "Çiştîyye", *DİA*, VIII, 1993.

_____, *Some Aspects of Religion and Politics in India during the 13th Century*, Aligarh, Aligarh Muslim University, 1961.

Ocak, Ahmet Yaşar, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Sûfilik: Kalenderriler -XIV-XVII. Yüzyıllar-*, İstanbul, Timaş Yayınları, 2016.

_____, *Babaîler İsyani: Alevîliğin Tarihsel Alt Yapısı*, İstanbul, Dergah Yayınları, 2020.

_____, "Bektaşîlik", *DİA*, V, 1992.

Öztürk, Eyüp, *Velilik ile Delilik Arasında: İbnu's-Serrâc'ın Gözünden Muvelleh Dervişler*, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2016.

Parrinder, Geoffrey, *Mysticism in the World's Religions*, Oxford, Oneworld, 1995.

Renard, John, *Crossing Confessional Boundaries. Exemplary Lives in Jewish, Christian, and Islamic Traditions*, Berkeley, University of California Press, 2020.

Runciman, Steven, *The Medieval Manichee: A Study in the Christian Dualist Heresy*, Cambridge, Cambridge University Press, 1947.

Saint Benedict, *The Rule of Our Most Holy Father St. Benedict, Patriarch of Monks. From the Old English Edition of 1638*, London, R. Washbourne, 1875.

Saint Jerome, *Select Letters of St. Jerome*, trans. F. A. Wright, London, William Heinemann Ltd, 1933.

Silber, Ilana Friedrich, *Virtuosity, Charisma, and Social Order: A Comparative Sociological Study of Monasticism in Theravada Buddhism and Medieval Catholicism*, Cambridge, Cambridge University Press, 1995.

St. Bonaventure, *Works of St. Bonaventure: Defense of the Mendicants*, trans. Jose de Vinck- Robert J. Karris, XV, New York, Franciscan Institute Publications, 2010.

Şemseddîn-i Sirâc Afif, *Târîh-i Fîrûz Şâhî*, haz. Mevlevî Vilâyet Hüseyin, Tahran, İntişârât-ı Esâtîr, 2006.

Şen, M. Seyyit, «Ortaçağ Dönemi Derviş Topluluklarını Nasıl Kavramsallaştırmalı?», *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 17, 2021.

Şenocak, Neslihan, *The Poor and the Perfect: The Rise of Learning in the Franciscan Order, 1209-1310*, Ithaca, Cornell University Press, 2012.

Şeyh Abdu'l-Hakk Muhaddis Dihlevî, *Ahbâru'l-Ahyâr*, haz. Alîm Eşref Han, Tahran, Encümen-i Âsâr ve Mefâhiri Ferhenkî, 2004.

Taheri, Zehra, “Celâliyye”, *DİA*, VII, 1993.

Thomas of Cantimpré, “Defense of the Mendicants”, *Early Dominicans: Selected Writings*, ed. Simon Tugwell, New York, Paulist Press, 1982.

Thompson, Augustine, *Francis of Assisi: A New Biography*, Ithaca, Cornell University Press, 2012.

Turan, Osman, “Selçuk Türkiyesi Din Tarihine Dair Bir Kaynak: Fustatul-'Adâle fî Kavâ'idis-Saltana”, 60. *Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı*, ed. Osman Turan, Ankara, TTK Yayınları, 2010.

Uslu, Recep, “Bedüddin Kutbülmedâr”, *DİA*, V, 1992.

Vauchez, André, *Francis of Assisi: The Life and Afterlife of a Medieval Saint*, New Haven, Yale University Press, 2012.

Werner, Karel, *The Yogi and the Mystic: Studies in Indian and Comparative Mysticism*, Richmond, Curzon Press, 2005.

Yazıcı, Tahsin, “Hamîd Kalender”, *DİA*, XV, 1997.

Yıldırım, Rıza, *Hacı Bektaş Veli'den Balım Sultana Bektaşiliğın Doğuşu*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2019.

Zarrabi-Zadeh, Saeed, *Practical Mysticism in Islam and Christianity: A Comparative Study of Jalal Al-Din Rumi and Meister Eckhart*, London, Routledge, 2018.

Zekeriyya el-Kazvîni, *Âsâru 'l-Bilâd ve Ahbâru 'l-İbâd*, Beyrut, Dâru Sâdır.

Araştırmacıların Katkı Oranı

Araştırmanın her aşamasından yazar sorumludur.

Çatışma Beyanı

Araştırmada herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

